

TSJEKKOSLOVAKIA - 40 ÅR ETTER

Av Jahn Otto Johansen

Jahn Otto Johansen

Utgitt av: Den norske Atlanterhavskomiteé
Redaktør: Ida Dommersnes
Trykket av: Hegland Trykk AS, Flekkefjord
ISSN: 0802-6602

For mer informasjon, besøk våre nettsider: www.atlanterhavskomiteen.no

TSJEKKOSLOVAKIA - 40 ÅR ETTER

Av Jahn Otto Johansen

Strategisk viktig

40 år etter at Sovjetunionen invaderte Tsjekkoslovakia og gjorde slutt på reformeksperimentet "sosialisme med et menneskelig ansikt", er dette strategisk viktige landområdet delt i to stater – Tsjekkia og Slovakia. Begge er nå medlemmer av både EU og NATO og spiller på hver sin måte en viktig rolle i europeisk politikk. I dag som før inntar dette området en sentral plass i Europa og er nå like viktig for NATO som det i sin tid var for Warszawa-pakten. For amerikanerne som vil ha et "rakettskjold" mot angivelige iranske trusler, er det viktig å få plassere en radar i Tsjekkia som støtte til rakettbasene i Polen. Dermed er tsjekkerne igjen blitt trukket inn i dragkampen mellom øst og vest, men denne gang på den andre siden av skillet. Det gamle Tsjekkoslovakia har altså ikke mistet sin strategiske betydning.

Tsjekkia og Slovakia har opp gjennom historien hatt en strategisk plassering i Sentral-Europa, men er også et kulturelt bindeledd mellom øst og vest. Da blokkdelingen av etterkrigstidens Europa opphørte med åpningen av Berlinmuren, oppløsningen av Warszawa-pakten og Sovjetunionen og Tysklands gjenforening, ble tsjekkerne og slovakene igjen en del av det Europa de alltid hadde tilhørt. De omtalte seg selv som Sentral-Europa, ikke Øst-Europa. Sammen med Polen og Ungarn dannet de et sentraleuropeisk kulturområde som etter 1989 gjorde det naturlig for dem å si at de var kommet "hjem til Europa".

Men for å få det lange historiske perspektiv må vi, som den svenske historikeren Kristian Gerner gjør i "Centraleuropas historia", gå enda lenger tilbake. Han beskriver det Sentral-Europa som Tsjekkia og Slovakia er en viktig del av, som videreføringen av det vestkristne området som tilhørte "Det hellige romerske riket av tysk nasjon".

Begrepet Sentral-Europa

Da Warszawa-pakten ble oppløst var det mange som mente at begrepet Sentral-Europa eller Mellom-Europa hadde mistet sin betydning. Det var blitt instrumentalisert som et ledd i kampen mot sovjetkommunismen, men siden kommunismen var beseiret, trengte man det ikke lenger.

Den ungarske forfatteren György Konrad brukte begrepet i en rekke essays lenge før Jernteppet forsvant, og vi i vest kunne drømme om at det ville skje så plutselig og så fredelig. For Konrad var Sentral-Europa (han brukte det tyske uttrykket Mittel-Europa) et retorisk redskap i kampen mot Europas blokkdeling, som var påtvunget sentraleuropeerne av de tre store i Teheran og Jalta. I realiteten var blokkdelingen en følge av Den røde armés fremrykking. Med enkelte justeringer kom Jernteppet til å gå der de amerikanske og sovjetiske styrker møtte hverandre i 1945. Amerikanerne trakk seg imidlertid noe tilbake enkelte steder for å imøtekomme det Roosevelt og Stalin var blitt enige om.

For Konrad var det viktig å få frem at sentraleuropeerne hadde en langvarig europeisk tilhørighet som gjorde dem forskjellige fra folkene lenger øst. I dag, da de baltiske stater er medlemmer av både EU og NATO og det diskuteres om også Ukraina og Georgia i tillegg til flere Vest-Balkan-stater skal bli medlemmer, kan Konrads definisjon virke akterutseilt av utviklingen. Men vi skal huske på at for György Konrad var Sentral-Europa eller Mellom-Europa først og fremst et kulturelt, ikke et geopolitisk begrep.

Arven fra Habsburg

Den tsjekkiske forfatteren Milan Kundera var også sterkt opptatt av denne problemstillingen. Han definerte Sentral-Europa noe annerledes enn Konrad. For ham var dette en videreføring av Habsburg-monarkiet. Det var et multietnisk Europa. Han kalte det et "europeisk intellektuelt samveldet". Kundera ville helst holde ortodokse og tyrkisktalende grupper utenfor, selv om noen av disse minoriteter var en del av Habsburg-samveldet. For Kundera var Russland i hvert fall ikke Europa, og det var høyst tvilsomt om det ortodokse Ukraina skulle regnes med. Dette er holdninger som fortsatt kommer frem i debatten om NATOs og EUs utvidelse østover. Hvor går egentlig Europas østgrense?

Det er etter mitt skjønn ingen tvil om at den daværende slovakiske utenriksminister, Eduard Kukan, i forbindelse med EU-utvidelsen i 2004

uttrykte holdningen til de fleste tsjekkere og slovakere da han sa: "Vi tilhører den europeiske familie!" Det var underforstått at det som lå lenger øst ikke var inkludert i "den europeiske familie". Ukrainere, hviterussere og russere hørte ikke hjemme i dette fellesskap. At innbyggerne i de fire Visegrad-stater (Polen, Tsjekkia, Slovakia og Ungarn) talte helt forskjellige språk og bare kunne kommunisere med hverandre på et fremmedspråk - tidligere på russisk, i dag engelsk eller tysk - nevnte ikke Kukan. Men jeg vil tro at han delte Kunderas syn på Sentral-Europa som en modell som var konstruert ut fra prinsippet om "maksimum av diversitet på et minimum av territorium". Det var jo det motsatte av sovjetblokken.

Ingen forutså Sovjet-blokkens oppløsning

Slik både Konrad og Kundera så det ville de sentraleuropeiske land ha blitt liggende i en økonomisk og politiske bakevje dersom Warszawapakten og Sovjetunionen ikke hadde gått i oppløsning. Det er en oppfatning jeg deler. Økonomisk og sosialt hadde den sovjetdominerte planøkonomi kjørt seg fast, men det kunne antakelig ha skuret og gått i mange år til, så lenge Moskva var villig til å bruke sin militærmakt for å holde imperiet sammen.

Før eller senere ville Warszawapakten ha gått i oppløsning, men det skjedde tidligere og fredeligere enn praktisk talt alle sovjetologer og Øst-Europa-eksperter forutså. Det er som Storm P. sier, vanskelig å spå, især om fremtiden. Politisk spåkunst frem til høsten 1989 var ikke mye å bli imponert av.

Jeg avsluttet ved nyttårsskiftet 1989-90 min periode som Washington-korrespondent og hadde mange bakgrunnsavtaler med rådgiverne i det nasjonale sikkerhetsråd. Men verken Russlandseksperter Condoleezza Rice eller andre øst-spesialister som jeg fikk anledning til å samtale med "off the record", forutså at sovjetblokkens sammenbrudd ville komme så plutselig. Det var de ærlige nok til å innrømme.

Jeg var faktisk i det nasjonale sikkerhetsråd dagen etter at vi på amerikanske fjernsynsskjermer hadde sett de fantastiske scener da Berlinmuren falt. Bush-administrasjonens Tysklandseksperter innrømmet at dette hadde de ikke ventet der og da, men tilføyde at noen tysk samling ble det ikke på mange år. I Warszawa hadde forbundskansler Helmut Kohl et møte med fredsprisvinneren Lech Walesa og sa til ham: "Jeg er for

gammel til å være med på Tysklands gjenforening, men de er ung nok til å få oppleve det". Mindre enn ett år etter var Tyskland gjenforent.

Like lite forutseende var vestlige etterretningstjenester og akademiske eksperter når det gjaldt utviklingen i Praha og i resten av Sentral- og Øst-Europa høsten 1989. Denne erfaring burde gjøre oss mindre selvsikre når det gjelder å spå hvordan russisk politikk vil arte seg om 20-30 år. De i Norge som gikk inn for å trappe ned forsvaret i nord, trodde åpenbart de kunne lese i glasskulen. Allerede nå, i overgangen mellom Putin og Medvedjev, kan vi slå fast at de tok feil. Denne usikkerhet overfor fremtidens Russland preger sentral- og østeuropeerne, men aller mest polakkene og balterne.

De kulturelle grenser

Selv om Jernteppet er en vesentlig del av forklaringen på den store forskjellen mellom Vest-Europa og landene lenger øst frem til begynnelsen av 1990-tallet, så hører det med til det store bildet at man også hadde med arven fra de gamle kulturpolitiske skiller å gjøre - kulturgrensen mellom det ortodokse og det katolske/protestantiske Europa og grensen til det tidligere ottomanske imperium i sør. Disse kulturgrenser eksisterte lenge før Jernteppet kom og vil eksistere når europeere flest ikke lenger husker hva Berlinmuren var for noe.

Den amerikanske statsviteren Andrew C. Janos påviste (i "East Central Europe in the Modern World") at skillet mellom ortodoksi og katolisisme bidro til de økonomiske, sosiale og politiske ulikheter i Europa. De katolske deler av den tidligere Østblokken hadde dessuten en mer effektiv antikommunistisk opposisjon. Det gjorde disse land bedre skikket til å ta den økonomiske og politiske utvikling etter 1989, mente han.

Jeg tror ikke lenger på den absolutte gyldighet av Max Webers berømte teori ("Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd") om at den kalvinistiske og evangelisk-lutherske puritanisme er forklaringen på fremveksten av moderne kapitalisme. Webers teori stemmer i hvert fall ikke for utviklingen i det utvidede EU, der det katolske Irland har et høyere bruttonasjonalprodukt enn det protestantiske England. De katolske områder i Sentral-Europa gjør raske bykst fremover, og demonstrerer at de har et like sterkt utviklingspotensial som det protestantiske Europa.

Strategisk beliggenhet

Jeg skal la disse problemstillinger ligge og i stedet se på de strategiske forhold som gjorde Tsjekkia og Slovakia til en kasteball for stormaktene. Tsjekkias hovedstad, Praha, ligger i en slags gryte som Vltava (Moldau) flyter gjennom. Ikke bare var dette landskap som skapt for en stor og vakker by, som Premysl-dynastiets grunnlegger, prinsesse Libuse, spådde om:

"Jeg ser en stor by hvis berømmelse skal nå til stjernene!"

Stedet hadde også en sentral beliggenhet for handel og samkvem. Her gikk viktige handelsveier, og her gikk invasjonsveiene vestover og østover. Det var dette sted Karl IV valgte som hovedstad i Det hellige romerske riket av tysk nasjon i det 14. århundre. Mange fyrster mislikte dette. Tyskerne hadde helst sett at han slo seg ned hos dem. På dette tidspunkt var Berlin bare en liten fiskerlandsby mens Praha strålte stadig mer, men det var mange andre tyske byer som var kulturelle metropoler og mente de passet bedre som hovedstad enn byen ved Moldau.

Tsjekkerne hadde ikke særlig høy status i Det hellige romerske riket av tysk nasjon. Denne holdning til tsjekkerne hang igjen hos tyske nasjonalister og nådde sitt tragiske klimaks i Hitler-Tysklands behandling av Böhmen og Mähren. Tsjekkerne ble betraktet som mindreverdige i forhold til germanerne, om enn ikke fullt så lavt på rangstriden som andre slaviske folk som polakker og russere.

Enorme plyndringer

I Prahas strategiske beliggenhet og enorme rikdommer lå det en lykke for tsjekkerne, men også kimen til deres ulykker. Under trettiårskrigen ødeleggelser ble de rikdommer og kunstskatter som Karl IV, og ikke minst Rudolf II, hadde skaffet til byen, plyndret av protestanter så vel som av katolikker. Det som begynte som en religionskrig ble etter hvert en ren utplyndring og en strid om landområder. Etter slaget på Det hvite berg i 1620, da protestantene led et smertelig nederlag, lot hertug Maximilian av Bayern 1500 vogner fullastet med gull, diamanter og sølv og kunstskatter dra fra Praha.

Plyndringene fortsatte, ikke minst da den svenske hærfører Königmarcks leiesoldater erobret Borgen og Mala Strana i 1648. Svenskene røvet alt de kunne legge sin hånd på. Tjuvgodset ble først fraktet til Wismar og gikk

derfra med skip over Østersjøen til Skånekysten, der dronning Kristina personlig stod klar til å ta imot. Historiefortelleren Peter Englund skildrer dette levende i "Ofredsår", en bok som etter min mening er like viktig for å forstå tsjekkeres skjebne som politisk-historiske analyser. Plyndringene pågikk i hele tre døgn og byttet ble ufattelig, skriver Englund, det var mer rikdommer enn noen kunne ha drømt om. Resultatet av dette plyndringstoktet ser vi i dag i museene i Stockholm. Uten tyvgodset fra Praha ville disse museer vært mer fattigslige.

Jan Hus

Inntil nederlaget ved Det hvite berg hadde tsjekkerne markert seg som opprørere og fritenkere. Reformatoren Jan Hus, hvis ruvende monument man kan se på Staromestske Namesti (Gammelbyplassen) i Praha, reagerte skarpt på at bispene og munkene hadde gjort kirkene til en børs. Han refset kirken og manet til reformer. I likhet med Martin Luther ville Jan Hus opprinnelig ikke bryte med den katolske kirke, bare reformere den. Men presteskapet skulle absolutt bringe ham til taushet, og da det ikke lyktes, ble han lokket til Konstanz ved Bodensjøen. Der ble han stilt for et tribunal og dømt til døden etter en farsepreget prosess i 1415. Jan Hus ble brent på bålet og asken spredt på Rhinen. I Bøhmen brøt husittoppøret løs og denne periode kom til å vare i nesten to hundre år. Det var altså først med nederlaget ved Det hvite berg at tsjekkerne for godt mistet sin selvstendighet.

Motreformasjonen førte til at den tsjekkiske adel og intelligentsia enten dro i landflyktighet eller konverterte. Tsjekkisk språk og kultur ble undertrykket i århundrer fremover. Hundretusener verdifulle bøker ble brent, lenge før nazistene begynte med sine bokbål og lenge før kommunistene forbød all litteratur som de ikke likte. Den katolske kirke var i så måte en inspirasjon for både nasjonalister og kommunister.

Historiske paralleller

Det var i slike historiske paralleller tsjekkerne tenkte i august 1968 da russerne invaderte Tsjekkoslovakia og tvang landets reformpolitikere med Aleksander Dubcek i spissen til Moskva, der de ble satt under et enormt press. Dubcek unngikk fengsel, og det ble ikke noen gjentakelse av de blodige prosesser i 1952 da generalsekretær Rudolf Slansky,

utenriksminister Vladimir Clementis og ni andre partiledere ble anklaget for "titoisme og sionisme" og dømt til døden.

Etter 1969 var det med den såkalte "normalisering" helt slutt på det tsjekkosllovakiske reformeksperiment – "socialisme med et menneskelig ansikt". Det kom en ny undertrykkelsesperiode som varte i nesten 20 år, helt frem til "Fløyelsrevolusjonen" som i 1989 brakte Vaclav Havel til makten.

Mens Dubcek ble holdt i streng isolasjon i Slovakia etter først å ha vært sendt som ambassadør til Tyrkia, ble tsjekkiske intellektuelle og kunstnere fratatt sine jobber og måtte ta fysisk arbeid hvis de i det hele tatt hadde noe å leve av. Mange havnet i fengsel eller ble satt til hardt tvangsarbeid. Som så ofte tidligere i historien dro mange i eksil.

Charta 77

Undertrykkelsen ble særlig intens etter at en gruppe tsjekkiske dissidenter med dikteren Vaclav Havel, filosofen Jan Patocka og tidligere utenriksminister professor Jiri Hajek i spissen organiserte seg i Charta 77 for å protestere mot undertrykkelsen. Det var en knusende analyse av det kommunistiske undertrykkelsessystem. Det var et manifest som tok de undertrykte parti; alle de som var fratatt arbeid og verdighet og ble satt til nedverdiggende og elendig betalte jobber, om de da ikke ble fengslet eller satt i tvangsarbeide.

I desember 1976 og januar 1977 undertegnet 242 personer dette manifest, men i løpet av det følgende sluttet 2000 seg til. Charta 77 ble et uttrykk for "de maktesløses makt", som en tsjekkisk venn av meg uttrykte det. Manifestet gjorde et sterkt inntrykk fordi det kalte en spade en spade. Ofrene for undertrykkelsen ble f. eks. omtalt som "apartheid-ofre", de som var fratatt retten til de yrker de var kvalifisert for og hadde hatt tidligere.

I 1978 ble Charta 77 fulgt opp av "Komiteen til beskyttelse av de urettmessig dømte" – populært omtalt som VONS. Den arbeidet både i og utenfor Tsjekkoslovakia, og tok seg av de mange enkelttilfelle. Det ble sendt protestbrev til den tsjekkosllovakiske regjering og overrakt peticjoner til tsjekkosllovakiske ambassader. Vaclav Havel oppsøkte til og med president Svoboda på hans kontor. Han ble riktignok nektet møte med presidenten, men fikk i hvert fall overrakt et protestskriv.

Anti-Charta

For å møte utfordringen fra Charta 77 opprettet myndighetene en motorganisasjon som senere ble kalt Anti-Charta. De fordømte Charta 77-folkene som "fiender av sosialismen" og en trussel mot freden og sikkerheten i Europa. De ble stemplet som moralsk mindreverdige og hadde derfor ikke krav på anstendig arbeid.

Mange sluttet seg til denne motaksjon, av frykt for egne posisjoner eller fordi de var blitt utsatt for direkte trusler. Noen ble direkte kjøpt ved feite oppdrag og utmerkelse. Opportunister var det stadig mange av i Tsjekkoslovakia. Da sangeren Jiri Korn etter 1989 ble spurt om hvorfor han hadde undertegnet Charta 77, svarte han at det var hans eneste mulighet, dersom han fortsatt ville arbeide som popkunstner. Dette var en typisk Soldat Svejik-reaksjon, mente senere essayisten Josef Jedlicka som arbeidet for Radio Free Europe, for Svejik var ingen tilpasning, ingen pris for høy for å overleve. I 2002 leste jeg i Mlada Fronta Dnes en diskusjon om dette. Mennesker i det nå helt frie Tsjekkia ble spurt om hvordan de stilte seg til virkelige helter, i motsetning til Soldat Svejik-typen. Hvorfor er Soldat Svejik blitt et slags tsjekkisk nasjonalsymbol? Svaret var: "Fordi vi vet at helter bare er mulig på film. Og ingen lever i et lufttomt rom."

For myndighetene var det spesielt viktig at de hadde fått med seg Karel Gott som er blitt omtalt som "Presley og Pavarotti i en og samme person". Karel Gott gjorde det som kunstner stort både i det sosialistiske og kapitalistiske samfunn. I Tsjekkoslovakia hadde han fått Den gygne nattergal over 30 ganger, og i Tyskland hadde han fem Gullplater. Han var Polydors toppstjerne. Det sier seg selv at såkalte vanlige mennesker ble påvirket av at en slik popstjerne stilte opp for myndighetene og forsømte Charta 77.

En opportunistisk Vaclav

En annen Vaclav enn Havel, nåværende president Vaclav Klaus, holdt seg langt unna protestbevegelsen. Han søkte til og med om opptakelse i kommunistpartiet, men fikk avslag på grunn av sin angivelig arrogante holdning. Vaclav Klaus er en meget intelligent person, og han har vanskelig for å skjule sin forrækt for dem som han anser for å være mindre intelligente enn ham. Men han har en evne til å overleve som politiker som man ikke finner hos mer idealistiske mennesker.

For Vaclav Klaus er politikk det muligens kunst, ikke drømmen om det ideelle. Da han i 2002 ble valgt til president mot en kandidat som Vaclav Havel støttet, skjedde det med stemmer fra det gamle kommunistpartiet. Han ble i 2008 gjenvalgt med den samme støtte fra gammelkommunistene. Vaclav Klaus har bare hatt forakt til overs for Charta 77.

Charta 77-folkene følte seg sviktet av Vaclav Havel etter at han ble president. Hans gamle venner sa at han ble dem for fjern der oppe på slottet, ikke at han lot berømmelsen gå ham til hodet, men han isolerte seg. Etter hvert ble Vaclav Havel mer populær i utlandet enn i sitt eget land. I dag er hans anseelse langt større i USA og i vest-Europa enn i Tsjekkia. I Slovakia er respekten for ham enda mindre.

Jeg fikk etter 1989 det gode råd av tsjekkiske venner at jeg helst ikke skulle nevne at jeg hadde vært med i Charta 77's skandinaviske avdeling, der professor Torkel Opsahl var norsk formann og Zdenek Hejzlar spilte en viktig rolle fra sitt eksil i Stockholm. Jeg står i takknemlighetsgjeld til begge.

Det som skjedde under "normaliseringen" etter 1969, kunne minne om det som tidligere hadde foregått i tsjekkisk historie da det var fremmed herredømme. Jan Palach som i januar 1969 brente seg til døde i protest mot den sovjetiske okkupasjonen, var ikke typisk for tsjekkernes holdning. De aller fleste tilpasset seg.

Tsjekkerne flest liknet på Soldat Svejek, der dikteren Jaroslav Hasek la inn alle de egenskaper som han observerte hos tsjekkerne den gang Böhmen og Mähren tilhørte Habsburg-monarkiet. Det var en holdning som kunne sammenliknes med "Skit-i-Norge-leve Toten". Man tenkte først og fremst på seg selv og lot resten av verden gå sin skjeve gang.

Bjørnstjerne Bjørnson fortsatt aktuell

Før og under den første verdenskrig utviklet det seg til åpen protest mot det østerriksk-ungarske styret, i Tsjekkia mot østerrikerne og i Slovakia særlig mot ungarerne. Bjørnstjerne Bjørnson engasjerte seg den gang meget sterkt for slovakenes sak, men uten å bli anti-ungarsk. Bjørnson var profetisk da han appellerte til europeerne om å ta mer hensyn til "de små folk". Hvis ikke de gjorde dette, mente dikteren det ville få skjebnesvangre konsekvenser. Fremveksten av nasjonalsosialismen og stalinismen ga ham rett.

Hans budskap har fortsatt aktualitet. Hvis det utvidede Europa, gjennom medlemskap i EU og NATO, ikke klarer å håndtere de mange minoritetsproblemer og unngår nye etniske motsetninger, vil vårt kontinent gå en urolig fremtid i møte. Riktignok gjør Europas største (10-15 millioner) og mest diskriminerte minoritet, sigøynene eller Roma-folket, ikke krav på noe territorium, og de er ikke årsak til grensekonflikter. Ei heller sitter de på rike naturressurser som gass, olje og mineraler. Men behandlingen av dem er et nagende sår i den europeiske samvittighet. Vi glemmer at de er våre egentlige paneuropeere, nettopp fordi de ser på grenser som avleggs og mener at man fritt skal kunne bevege seg fra land til land. De representerer det grenseløse Europa. Men tenk om de til nå fredelige sigøynere griper til våpen for å forsvare sine interesser. De ungarske minoriteter i Romania og Slovakia er eksempler på folkegrupper som føler seg diskriminert og som moderlandet kan utnytte i konflikter med vertslandene. De er en verkende byll i hjertet av Europa.

Jeg vil også nevne en minoritet som er nesten ukjent i Norge, ruthenerne. Det er 2-3 millioner av dem, og de lever i Ukraina, Polen, Tsjekkia, Slovakia og Ungarn. Vi kan kanskje forestille oss hvordan det vil gå den dagen vi får en ruthensk "frigjøringsbevegelse", som med våpen i hånd vil kjempe for sin egen stat.

Den tsjekkiske republikk og München-sviket

Den tsjekkoslovakiske stat ble proklamert 28. september 1918 og fikk Thomas G. Masaryk som sin første president. Edvard Benes var den andre ledende tsjekkiske politiker, mens slovaken ble Milan Stefanik ble holdt mer i bakgrunnen. Allerede i kimen til den nye tsjekkoslovakiske stat lå det som skulle bli et stadig større problem, tsjekkernes noe nedlatende holdning til slovakene. Det førte til at tsjekkerne og slovakene endelig skilte lag ved årsskiftet 1992-93. Den form for stille protest, men ikke åpent opprør som Soldat Svejks-tradisjonen symboliserte, preget tsjekkerne også under den tyske okkupasjon. Man skal selvsagt ikke bebreide tsjekkerne at de mistet alle illusjoner om de vestlige demokratier etter sviket i München i 1938, da den britiske statsminister Chamberlain og den franske Daladier ga etter for Hitlers press og lot Sudetenland innlemmes i Det tyske riket.

Året etter invaderte tyskerne de resterende tsjekkiske områder og gjorde Slovakia til en egen stat. Det ble i realiteten en fascistisk vasallstat

under presten Jozef Tisos brutale ledelse. Ungarn fikk de sørlige deler av Slovakia, mens polakkene okkuperte den tsjekkiske del av Tesin-området. Tsjekkere flest fortsatte å jobbe som før i en industri som i 1939 var blant de meste avanserte i verden. Ved den annen verdenskrigs begynnelse var Tsjekkoslovakia nr. 7 blant verdens industristater. Våpenproduksjonen i Tsjekkia gikk for fullt under den annen verdenskrig, og det var tsjekkere som gjorde jobben.

Attentatet i 1942 på SS-generalen Reinhard Heydrich, som var riksprotektor for Böhmen og Mähren, var en unntagelse. Det var en gruppe tsjekkiske fallskjermjegere som var blitt trent av britene. Som straff lot Hitler hele den mannlige befolkning i Lidice bli likvidert, kvinnene ble sendt til konsentrasjonsleiren Ravensbrück og barna satt i leire i Tyskland. Landsbyen ble jevnet med jorden. Men attentatet på Heydrich var altså en unntakelse fra hovedregelen. Tsjekkerne opplevde i hvert fall roligere forhold under krigen enn deres polske og ukrainske naboer. I Slovakia var det en mer aktiv motstandsbevegelse som i 1944 gjorde opprør. Det ble slått ned og fikk ikke den forventede støtte fra Sovjetunionen fordi Stalin anså det som stridende med hans interesser. Men det styrket den slovakiske nasjonalfølelse.

Kuppet i 1948

Den kommunistiske maktovertagelse i Tsjekkoslovakia i 1948 skjedde ikke helt slik vi fikk inntrykk av i vest. Jeg var bare tenåring, men husker hvilket uhyggelig inntrykk kuppet i Praha gjorde på oss. Sammen med andre opphissede porsgrunnsfolk dro jeg til Folkets Hus der det lokale kommunistparti hadde møte og hadde vedtatt en støtteresolusjon til kuppmakerne. Vi belønnet dem med å steine lokalet og knuse vinduene. Som de fleste andre vesteuropeere trodde vi at Praha-kuppet var begynnelsen på et sovjetisk fremstøt for å underlegge seg hele kontinentet. Vi var rett og slett redde.

Virkeligheten var noe annerledes, men det skjønte vi ikke den gang. Kommunistene kom til makten uten sovjetisk hjelp i tre europeiske land etter krigens slutt. Foruten Jugoslavia og Albania skjedde det i Tsjekkoslovakia. Forskjellen til Balkan var at det i 1948 fortsatt eksisterte uavhengige tsjekkoslovakiske partier, men de lot seg spille ut av kommunistene.

Da kommunistene hadde oppnådd reelt maktmonopol var Tsjekkoslovakia

ikke besatt av sovjetiske styrker, og det var heller ingen troppeoppmarsj langs landets grenser.

Da den sovjetiske utenriksminister Valentin Zorin besøkte Praha i februar 19. februar 1948, tilbød han på vegne av Stalin militær hjelp til den tsjekkosllovakiske partijef og ministerpresident Klement Gottwald. Gottwald avsto tilbudet høflig. Det var rett og slett ikke nødvendig med sovjetisk militærhjelp for å ta makten.

De ikke-kommunistiske partier hadde forsøkt seg på et spill da deres statsråder trakk seg ut av regjeringen i protest mot innenriksministeren. De håpet dermed å fremtvinge nyvalg, som etter all sannsynlighet hadde ført til en alvorlig svekkelse av kommunistpartiet. Gottwald og hans folk gjennomskuet dette og mobiliserte folkemilitsen og andre maktorganer. Kontroll over innenriksministeriet hadde de allerede. Dermed var de ikke-kommunistiske partier fullstendig isolert. De var ikke i stand til å mobilisere sine tilhengere, for gater og plasser var dominert av kommunistene. Den helsemessige sterkt svekkede og demoraliserte president Edvard Benes ga etter da kommunistene gjennomførte en kort generalstreik, som fylte Vaclavske Namesti (Wenzelsplassen) i Praha med 250 000 demonstranter. Benes lot de ikke-kommunistiske statsråder avgå og godtok en helt kommunistdominert regjering 25.februar.

En makt demonstrasjon

Men selv om kommunistene tilsynelatende fulgte reglene så var dette en makt demonstrasjon, ikke et demokratisk maktskifte slik enkelte vestlige historikere har tolket det (som for eksempel Tony Judt i "Postwar. A history of Europe since 1945" og Eric Hobsbawn i "The Age of the Extremes").

Den tsjekkiske historikeren Karel Kaplan mener at forandringene etter den annen verdenskrig var så omfattende at alle viktige artikler i forfatningen fra den første tsjekkosllovakiske republikk hadde mistet sin gyldighet. Men selv i dag er det mange tsjekkere som mener det er en forfatningsmessig kontinuitet mellom den første republikk og etterkrigstidens regimer, men det avviser altså Kaplan. Den opprinnelige forfatning forutså ikke at makten i 1948 skulle havne i hendene til Den nasjonale front som formelt sett var en koalisjon av seks partier, men i virkeligheten fullstendig dominert av kommunistene. Derfor kunne det ikke bli noen virkelig opposisjon. For eksempel ble industrien og bankene

fullstendig kontrollert av ministerier som var besatt av kommunistene.

Det var bare partiene i Den nasjonale front som betydde noe, og av dem var det altså kommunistpartiet som var det dominerende. De satte de gamle forvaltningsorganer til side. Langsomt men sikkert brukte kommunistene Den nasjonale front til å forberede "den korte mars til den totalitære stat", som Kaplan formulerer det. Dette forstod ikke de ikke-kommunistiske partier og heller ikke president Benes som så på sin egen og Tsjekkoslovakias rolle som en brobygger mellom øst og vest. Han trodde fullt og fast på Stalin, til tross for at man på dette tidspunkt hadde sett hva kommunistene i Øst-Europa gjorde etter at de fikk makten ved den røde armés og det sovjetiske hemmelige politis hjelp. Selv etter Churchills berømte "jerneteppe" i Fulton, Missouri 5. mars 1946 forstod ikke Benes og hans folk dette. Benes var til siste slutt Stalin tro.

Frykten for Tyskland

Et viktig bakteppe for å forstå stemningen i Tsjekkoslovakia etter 1945 og særlig i 1948 var engstelsen for tysk revansjisme. Tsjekkerne fryktet at Vest-Tyskland skulle kreve tilbake sudetområdene, en frykt som ble stimulert av de høyrøstede sudettyskere i Bayern. Slovakene var bekymret for de territorier de hadde fått tilbake fra Ungarn.

Kommunistpartiet stod for mange som en garantist, siden det var det eneste parti som i 1938 hadde stemt konsekvent imot München-forliket. Partiet hadde dessuten en sterk posisjon på landsbygda, i motsetning til i Øst-Europa for øvrig. Det skyldtes at tsjekkiske og slovakiske bønder hadde fått tildelt den jord som sudettyskerne og ungarene måtte gi fra seg. Siden det gamle agrarparti var blitt forbudt, var det bare kommunistene som lot til å ivareta bøndenes interesser. At kommunistene senere tok fra dem jorden igjen og kollektiviserte den, er en annen sak.

Som den tyske historikeren Karl-Peter Schwarz skriver i Frankfurter Allgemeine Zeitung, var det altså ikke nødvendig for de tsjekkoslaviske kommunister å be om sovjetisk hjelp til å ta makten i 1948. Det klarte de ved egen dyktighet og på grunn av Tsjekkoslovakias nyere historie. 25. februar 1948 ga i virkeligheten de andre partiene opp kampen. Kommunistene var faktisk overrasket over at det gikk så lett.

Dette er noe av forklaringen på at det tsjekkiske kommunistparti fortsatt har en så sterk stilling blant velgerne og ikke har reformert seg i

retning av sosialdemokrati som kommunistene i Polen og Ungarn gjorde etter 1989. De tsjekkiske kommunister vil ikke vedgå at de gjorde noe galt, verken i 1948 eller senere.

Slovaken Aleksander Dubcek

Det som kalles Prahavåren, begynte ikke i Praha. Det begynte i Bratislava. Det er en kjensgjerning som har vært lite kjent i Vesten, og som mange fortsatt ikke er klar over. For det var i Tsjekkia at de mest dramatiske begivenheter i 1968 skjedde. Men forspillet kom i Slovakia.

Dette er like viktig for slovakene som at Aleksander Dubcek var slovak. For dem er det litt sårt at tsjekkerne ikke helt anerkjente dette forhold og at utenverdenen lot til å være uvitende om de faktiske forhold. Derfor er det viktig for Slovakia at 40-årsmarkeringen ikke bare får en tsjekkisk, men også en slovakisk vinkling. Når jeg møter slovakere, blir dette sterkt fremhevet. De føler de har en arv å ivareta, noe å være stolte over. Aleksander Dubcek fremhever sin slovakiske tilhørighet i sin selvbiografi (på norsk i 1993), og det er noe også hans egen familie og den stiftelse som ivaretar hans politiske arv, legger avgjørende vekt på. De mener det er vanskelig å forstå utviklingen i Praha i 1968 dersom man ikke først setter seg inn i det som skjedde på forhånd i Slovakia og den rolle Dubcek ble forberedt på, kanskje uten selv å være helt klar over det.

Da Ivan Luluha, Jan Uher og Hvezdon Koctuch i 1991 spontant utga en billedbok om Aleksander Dubcek med hittil ukjente fotografier fra hans privatliv og hans overvåkede år frem til 1989, la de særlig vekt på at han egentlig var et "almennelig" menneske, ikke noen helt, og i hvert fall ikke en mann av de store ord som Vaclav Havel. Det var også det bilde hans sønn tegnet for meg under et slovakisk seminar i Norge.

Mitt inntrykk av Aleksander Dubcek fra 1968 og etter 1989 var at han var et dypt moralsk menneske, nesten for god for denne verden. Han snakket alltid sant, selv om han ikke alltid sa alt. Jeg har ikke møtt noen som har grepet ham i løgn. Hans venner fremholdt at han var formet av familiens lutherske tradisjon, noe jeg ikke har sett understreket i den tsjekkiske litteratur. Der fremheves jo Slovakia som katolsk og, kan man få inntrykk av, et kulturelt og historisk ikke så avanserte land som Tsjekkia.

Aleksander Dubcek delte Vaclav Havels syn på den tsjekkoslovakiske forbundsstat. De ønsket begge å beholde alliansen mellom tsjekkere og

slovak. Håpet er det siste som dør, sa han kort tid før han omkom i en uforklarlig bilulykke i 1992. Hans håp var å holde Tsjekkoslovakia sammen. Det håpet døde med ham.

Stalin og "Kjøttkøen"

Men la meg gå tilbake til sommeren 1962 da jeg første gang besøkte Tsjekkoslovakia. Da stod den hellige Stalinstatuen fortsatt opp på Letenska-høyden, til tross for at Krusjtsjov hadde hatt sitt dramatiske oppgjør med Stalin på den 20. partikongress i 1956 og gjentok avstaliniseringsfremstøtet på den 22. partikongress i 1961. Statuen ble kalt "Kjøttkøen" på folkemunne; Stalin stod i spissen for to rekker av figurer. Den ene skulle fremstille en tsjekkoslovakisk kvinne, en ditto soldat, en industriarbeider og en intellektuell, den andre sovjetiske soldater. Da jeg kom tilbake til Praha i 1964, var granittkolossen på Letenska-høyden endelig fjernet. Oppe på høyden var det et tomrom der det i dag står en metronom à la Arnold Haukelands arbeid ved Høvikodden. Men den gang virket alt uhyggelig. Det var som om det tomme Letenska Plan bare ventet på at Stalin skulle komme tilbake. Jeg kastet ofte engstelige blikk opp dit, og det gjorde også mine tsjekkoslovakiske venner.

Både oppførelsen av gigantstatuen og rivningen var som et skuespill, der det tragiske var umulig å skjelve fra det komiske. Det hele var absurd. Da de tsjekkoslovakiske kommunistledere bestemte seg for å reise statuen, het det at den skulle "stå der for evig og alltid". Evigheten kom til å vare i bare åtte år, men disse årene var som et eneste sammenhengende absurd skuespill. Billedhuggeren skal ha begått selvmord fordi han stod under press fra et partipresidium som aldri var fornøyd og plaget ham dag og natt. Flere andre mistet også livet under mystiske omstendigheter.

Da kolossen endelig ble sprengt, måtte hele området avsperras av et høyt plankegjerd. På det hadde noen skrevet: "Pass deg, Stalin. De kommer for å ta deg!" Det var en galgenhumor som minnet meg om da jeg vandret til Den røde plass etter at Stalin ble kastet ut av mausoleet i 1961. Da var det også satt opp et digert plankegjerd. På det stod det bare "Remont" – hvilket betyr reparasjon. Da Stalin og "Kjøttkøen" i Praha ble sprengt, haglet det steiner helt inn i Gamlebyen, og langt utenfor Praha opplevde folk dette som et jordskjelv. Og et jordskjelv var det jo i politisk forstand. Ved en skjebnens ironi buldret de sovjetiske stridsvogner frem

på veien under høyden 21. august 1968. De var blitt landsatt på flyplassen like utenfor hovedstaden. Den hadde russerne og deres tsjekkiske forbundsfeller sørget for å få kontrollen over.

Tomrommet etter den stalinistiske kjempeskulpturen – det at Stalin og hans typer var borte, men at sokkelen stod igjen – ble for meg symbolsk for den brytningstid Tsjekkoslovakia var inne i fra midten av 1960-tallet.

Slanskyprosessen

Det nye spiret altså ikke først i Praha, men i Bratislava. Det var slovakiske forfattere og intellektuelle som gikk foran. Men tøværet hadde mange tsjekkoslovakiske forutsetninger. En av dem var rehabiliteringen av Slansky-prosessens ofre. I Bratislava var det særlig Clementis de tenkte på. Han var slovak, og mange mente han hadde to i seg til å bli en ny Gomulka, en østeuropeisk leder som fant en egen, nasjonal vei til sosialismen uten å bryte med Moskva. I Praha ville de derimot ikke høre på kravene fra Bratislava om rehabilitering, verken av Clementis eller noen andre. Novotny-regimet var så identifisert med Slansky-prosessen at de fryktet at et oppgjør med fortiden ville ramme også dem. Novotny strammet faktisk til etter den 20. partikongress, mens polakkene og ungarerne presset på. I Ungarn førte det til folkeoppstanden og den sovjetiske intervensjonen. I Polen ble Gomulka under tvil godtatt av sovjetledelsen.

Det var først etter den 22. sovjetiske partikongress i 1961 at de slovakiske partiintellektuelle presset på igjen, og nå fikk de vind i seilene. Og det var altså fra Bratislava og ikke fra Praha forandringens vind blåste. Da jeg traff redaktørene i Slovenske Phlady (Slovakiske meninger) i Bratislava sommeren 1964, sa de til meg: "Vi må få de ansvarlige til å forstå at persondyrkelsen ikke avskaffes bare ved å rive ned Stalinstatuer!"

Presset fra Bratislava ble til slutt så sterkt at den tsjekkoslovakiske partiledelse måtte gå med på å ta Slansky-prosessen opp til ny behandling. Clementis og flere andre fikk full oppreisning, men ikke Slansky. Han ble bare juridisk rehabilisert, ikke politisk. Det godtok de slovakiske intellektuelle, for de så på Slansky som terrorsystemets far og en uhelbredelig stalinist.

Møte med Ladislav Mnacko

Utover 1960-tallet besøkte jeg Bratislava oftere enn Praha og møtte en rekke forfattere og intellektuelle som presset på. En av dem var Ladislav

Mnacko, hvis bøker var blitt oversatt til mange språk, blant annet romanen "Døden heter Lille-Engel".

I motsetning til i Tsjekkia var det i Slovakia et gjennombrudd for den nye litteraturen. I 1964 gikk alle statlige romanpriser til slovakiske forfattere. Mnacko skrev en annen bok, "Forsinkede reportasjer", som var et sterkt oppgjør med alle de vilkårlige overgrep, terroren og tåpelighetene under det stalinistiske regimet. Boken kom ut i et opplag på nesten en halv million og det i en befolkning på bare vel fire millioner. Deretter kom "Maktens sødme", som var enda mer kritisk, men den ble først ikke utgitt i Tsjekkoslovakia.

Både den gang og i ettertid har det vært delte meninger om Ladislav Mnacko. Noen mente han var en annenrangs forfatter; andre betraktet ham som en opportunist. Men han var aldri redd for å utfordre makten, som da han etter Seksdagerskrigen i 1967 og sovjetblokkens diplomatiske brudd med Israel kritiserte sin regjering. Han ble kastet ut av kommunistpartiet og mistet alle sine litterære utmerkelser, og dessuten ble han fratatt sitt tsjekkosllovakiske statsborgerskap. Det fikk han tilbake først etter Novotnys fall. Da vendte han tilbake til Bratislava, men spilte ikke den samme rolle som før.

Men ingen kan ta fra Ladislav Mnacko den rolle han spilte tidligere på 1960-tallet da så få våget å opponere, selv i Slovakia. Mnackos analyse av stalinismen er blitt stående. For ham var det et pervertert utslag av en ekstrem maktkonsentrasjon. Når det ikke fantes motkrefter som kunne kontrollere makten, måtte det gå galt. Derfor var det ifølge Mnacko ikke bare nødvendig å rive ned Stalin fra pidestallen, slik Krusjtsjov gjorde, eller å gi gamle stalinister sparken. Selve systemet måtte angripes. Det nytter ikke lenger med tomme slagord og halvsannheter, var det siste Mnacko sa til meg før jeg dro tilbake til Praha i 1967. Der var det fortsatt vanskelig. Novotny og hans folk lot til å ha et fast grep på makten. Det hemmelige politi var overalt, og det ble forsøkt slå ned på det som nå var tillatt i Bratislava.

Kafka-debatten

Men maktens demninger begynte etter hvert å slå sprekker også i Praha. Her spilte Kafka-debatten en stor rolle. Den store tsjekkisk-jødiske dikter Franz Kafka var lenge forbudt i hele sovjetblokken, men på

verdensfredskongressen i Moskva i juli 1962 pekte den franske filosofen Jean-Paul Sartre på Franz Kafkas store betydning når man skulle analysere fremmedgjøringen i det moderne samfunn.

Sartre ble senere invitert til Praha, og det ble holdt et Kafka-seminar på et slott utenfor byen. Men Tsjekkoslovakias fremste Kafka-ekspert, professor Edward Goldstücker, måtte dra til Bratislava når han skulle si hva han egentlig hadde på hjertet. I en samtale jeg den gang hadde med ham, påpekte Goldstücker at Kafka hadde vært en usedvanlig realistisk visjonær. Hans litterære beskrivelser av fremmedgjøringen i det moderne samfunn gjaldt like meget for sosialismen som for kapitalismen. For Novotny-regimet var det selvsagt tabu å hevde noe slikt.

I dag finnes Kafkas bøker på mange forskjellige språk i Prahas bokhandlere, og hvert eneste hus han bodde i, for kortere eller lengre tid, er tydelig merket. Likeledes er kaféer og barer oppkalt etter ham som om Franz Kafka selv ikke gjorde noe annet enn å sitte på kafé. Franz Kafkas liv i Praha var i virkeligheten mer grått og trist. Men i dagens tsjekkiske samfunn er det ikke så mange som er opptatt av Kafkas fremmedgjøringsteorier, til tross for at mange tsjekkere opplever seg som tapere og føler at de blir fremmedgjort under den moderne kapitalisme. Tsjekkerne har etter 1989 ikke bare overtatt alt det gode det vestlige demokrati representerer, men da har også innført en turbo-kapitalisme som gjør noen rike og mange fattige, og der det fine kulturelle preg i Prahas bybilde blir trent tilbake av den glorete reklames makt.

Krav om økonomiske reformer

Også den kjente økonomen professor Ota Sik fant mest gehør i Bratislava når han kom med sin skarpe kritikk av den tsjekkosllovakiske planøkonomi. Han stilte spørsmålet om hvordan en av verdens mest industrialiserte nasjoner kunne ende i en bakevje. Ota Sik ga selv svaret: Kriteriet for planoppfylling var kvantitet – antall og tyngde – ikke kvalitet. Det gjaldt å produsere så vektungt som mulig og så mye som mulig.

Sik og hans tilhengere krevde at hele det gamle planøkonomiske system skulle kastes på skraphaugen. Det vant han mest gehør for i Slovakia, men etter hvert økte også presset i Tsjekkia. Selv partiavisene slapp til Uta Sik etter hvert.

Men de gamle krefter som strittet imot, forstod at den økonomiske

reformdebatten ikke bare dreide seg om økonomiske spørsmål. Det hadde med to helt motsatte samfunnssystem å gjøre. Ota Siks reformkrav ville i sin ytterste konsekvens føre til en drastisk reduksjon av det enorme byråkratiet som støttet seg til kommunistpartiet og som partiet var fullstendig avhengig av. Økonomiske reformer forutsatte politiske reformer. Uten slike ville man ikke kunne bringe samfunnsøkonomien på bena igjen.

Over til Praha

Fra nyttårsskiftet 1967-68 oppholdt jeg meg mer i Praha enn i Bratislava. Det var tydelig at noe var i gjære. Tsjekkerne overtok nå ledelsen av liberaliseringsprosessen. Tsjekkisk litteratur, teater og film stod ikke lenger tilbake for den slovakiske i frie ytringer og kunstnerisk kvalitet. Tsjekkiske filmer hadde lenge fått internasjonale priser, men ble nektet vist i hjemlandet. Det gjaldt for eksempel Milos Formans "En blondines kjærlighet" og Jaromil Jires "Det første skriket".

Tsjekkiske forfattere markerte seg også mer og tok sjanser de tidligere ikke hadde gjort. Bohumil Hrabil og Vaclav Havel skrev bitende samfunnsattire for teatret, og i den litterære klubben "Viola" gikk diskusjonen høyt, selv om de visste at det hemmelige politi hadde øyne og ører over alt. Bohumil Hrabil markerte seg også som en av Tsjekkias fremste romanforfattere. Forfattere som hadde holdt seg mer i bakgrunnen eller ble nektet utgivelse, kom nå på rekke og rad - Ivan Klima, Antonin Liehm, Jan Prochazka, Jaroslav Seifert og Ludvig Vaculik. De ble etter hvert oversatt til andre språk og viste sammen med eksilforfatterne hvilken enorm kraft det lå i tsjekkisk litteratur. Tradisjonen fra Karel Capek og Franz Kafka var ikke blitt brutt.

Ludvig Vaculik

Den som gjorde størst inntrykk på meg, var Ludvig Vaculik, ikke bare på grunn av hans sterke temperament og åpenhet, men også fordi han stod for litterær kvalitet i det meste han gjorde. Han var en langt mer betydelig dikter enn Mnacko, og kom i 1968 til å spille en meget viktig rolle i samfunnsdebatten. Han hadde et bitende vidd som rev forsamlingen med seg.

Ludvig Vaculik skilte mellom to politiske system - demokratiet og det totalitære diktatur. Demokratiet var etter hans mening diktaturet

fullstendig overlegent, til tross for dets mangler og svakheter. Demokratiet favoriserer de som blir styrt, ikke de styrende. I et demokrati består borgerne, mens regjeringer og politikere kan skiftes ut.

I det totalitære system hersker det frykt og apati. Terroren sørger for det. Noen henrettelser skulle til for at de fleste borgere resignerte og ikke ville ta noen sjanser. Dette var ifølge Vaculik arven fra stalinismen i Tsjekkoslovakia. Det var langt mer alvorlig enn Soldat Svejks-mentaliteten.

Vaculik pekte på kommunismen som et dynasti som manipulerte forfatningen og formelle demokratiske regler slik at det fornyet seg selv. Dermed oppstod en negativ utvelgelsesprosess som stengte skapende og uavhengige personligheter ute. Det ble et system med lavest mulig fellesnevner.

Novotny ville ikke gi seg

Den voksende motstand i Tsjekia gjorde imidlertid Novotny enda mer bestemt på å beholde makten. Men mot slutten av 1967 ble det stadig mer klart at selv om Novotny satte inn sikkerhetspolitiet mot selv ganske uskyldige demonstrasjoner, så hadde han og hans menn ikke nerver til å bruke den makt de tross alt hadde, til å slå ned all motstand. Sikkerhetspolitiet opptrådte brutalt og ikke minst dumt, men det var ikke nok til å knuse den voksende opposisjon.

Ludvig Vaculik hadde allerede på den tsjekkoslovakiske forfatterkongressen sommeren 1967 forutsagt at Novotny ikke ville gi fra seg makten frivillig. Det lå ifølge Vaculik i den totalitære makts karakter at lederne ikke gir fra seg makten uten videre.

I tillegg til sikkerhetspolitiet hadde Novotny folkemilitsen og militære enheter som kunne settes inn mot demonstrantene. Men han trengte ryggdekning fra Moskva, og det ba han om da generalsekretær Bresnjev deltok på sentralkomiteens møte i Praha i desember 1967. Ifølge det referat som Ota Sik ga meg, og som senere ble bekreftet av frigitte dokumenter, sa Bresnjev at dette fikk de ordne opp i selv.

Jeg ser her en parallell til Gorbatsjovs nei til Hoeneckers ønske i 1989 om å la den sovjetiske Vest-armé i DDR bakke opp regimets eget maktapparat dersom det kom til et avgjørende oppgjør med demonstrantene. Verken Bresnjev i 1967 eller Gorbatsjov i 1989 kan ha innsett konsekvensene av sine beslutninger.

Aleksander Dubcek kommer

Da sentralkomiteen møttes på ny i januar 1968 ble Antonin Novotny tvunget til å trekke seg tilbake som kommunistpartiets førstesekretær. Han ble erstattet av Aleksander Dubcek som var et fullstendig ubeskrevet blad for omverden, og hadde heller ikke noen klar profil i tsjekkernes og slovakenes øyne. Aleksander Dubcek kunne virke som en "middelhavsfarer", sa en tsjekkisk venn av meg; det var ikke noe ekstraordinært ved ham.

Aleksander Dubcek var sønn av en slovakisk snekker som emigrerte til Amerika under den første verdenskrig, men vendte tilbake da det åpnet seg nye muligheter under Den første republikk. Men det gikk ikke så bra som han hadde håpet på, og i 1926 dro han til Sovjetunionen for å bygge opp det nye kommunistiske samfunn. Den unge Aleksander vokste opp på et lite sted nær grensen til Kina og gikk deretter på middelskole og gymnas i Frunze. Da han var 17 år gammel, ble Dubcek-familien utvist fra Sovjetunionen i forbindelse med de stalinistiske utrensninger som rammet utenlandske kommunister hardt. Dubcekene var heldige. De kom seg trygt tilbake til Slovakia. Under krigen gikk den unge Aleksander og hans bror Julius inn i den slovakiske motstandsbevegelse som var mer pågående enn den tsjekkiske. I den slovakiske nasjonaloppstanden i 1944 mistet broren livet, mens Aleksander ble såret.

Den slovakiske nasjonale oppstand fikk ikke den plass i den offisielle historiefremstilling som slovakene mente var rettferdig. Oppstanden hadde gjort dem stolte i forhold til de mer forsiktige tsjekkere. Måten oppstanden ble omtalt etterpå skapte bitterhet mot regimet.

Etter krigen deltok Aleksander Dubcek i den kommunistiske ungdomsbevegelse og ble medlem av partiet. Han ble partifunksjonær og rykket etter hvert oppover i gradene, men uten å skille seg særlig ut. Han var for ung til å kunne ha noe medansvar for overgrepene i 1950-årene og ble heller ikke spesielt forbundet med Novotnys styre.

En lav profil

Etter et par år som sekretær i sentralkomiteen i Praha vendte Aleksander Dubcek i 1962 tilbake til Bratislava og ble medlem av partipresidiet. Ikke lenge etter ble han utnevnt til Slovakias partisjef.

Men Aleksander Dubcek holdt fortsatt en relativt lav profil og var ikke blant de navn som vestlige Øst-Europa-eksperter spekulerte om.

Jeg kan ikke huske at jeg noen gang så hans navn i artikler eller bøker om Øst-Europa, og jeg var selv over hodet ikke oppmerksom på ham. At Aleksander Dubcek skulle bli mannen som overtok etter Novotny var ikke noe vi forestilte oss den gang. Riktignok hadde Dubcek på et møte i sentralkomiteen høsten 1967 kritisert parti- og regjeringssjefen for å ha forsømt Slovakia, og han fikk en overhaling fra Novotny for å være "borgelig nasjonalist". Da Novotny var på høyden av sin makt, kunne en slik karakteristikk bety slutten på den politiske karriere og kanskje fengsel.

Da Novotny i november 1968 dro til Moskva for å være med på 50-årsjubileet for Oktoberrevolusjonen, lot han Dubcek bli hjemme. Vi vet ikke om han da deltok aktivt i arbeidet for å avsette Novotny. Når partiopposisjonen samlet seg om han, var det antakelig mer fordi han ikke hadde noen klar profil og kunne godtas av de ulike fraksjoner. I allfall var det en ganske anonym leder som 5. januar 1968 erstattet Novotny som partisjef.

En skremmende opplevelse

Da 20-årsdagen for kommunistenes maktovertagelse i 1948 skulle markeres, var det fortsatt uklart hvor sterke Novotny-tilhengerne fortsatt var. Jeg var til stede med min tsjekkiske kameramann på Gamlebytorvet der markeringen skulle finne sted. Plassen var avstengt og var fylt av arbeidermilits som ga et skrekkinngytende inntrykk. Som mediemann hadde jeg fått plass like under podiet der Dubcek stod sammen med Novotny og andre partikoryfeer. Stemningen var elektrisk og skremmende. Det virket på meg absurd at Novotny stod under et banner med innskriften "Stadig fremover". Den applaus han fikk, var tilbakeholden. Det var først da Aleksander Dubcek besteg talerstolen at klappsalvene og hurraropene ga gjenlyd over den historiske plassen. Etter at det offisielle var over, ble sperringene fjernet og vanlige mennesker fikk anledning til å komme helt frem til tribunen der Aleksander Dubcek smilende tok imot lykkønsninger. Novotny ble fullstendig oversett. Spredte "Leve Novotny"-rop druknet i hyllesten til Aleksander Dubcek.

Det gikk slag i slag

Det var først da jeg forsto at det var inntrådt et avgjørende skille i tsjekkosllovakisk politikk.

I ukene som fulgte gikk det slag i slag. Presse og kringkasting fikk stadig

større frihet, og jeg fikk all den hjelp jeg kunne be om fra mine kolleger i tsjekkosllovakisk fjernsyn. Sensurens folk måtte pakke sammen. Ikke bare snakket folk åpent og fritt, men det som gikk ut på eteren og ble vist på fjernsynsskjermen, var noe jeg ikke hadde trodd jeg skulle få oppleve bare noen måneder tidligere.

Forfatterforeningen kunne på ny utgi ukeavisen som var blitt forbudt, "Literarny Listy". Den ble trykt i et opplag som var utenkelig for litterære publikasjoner i andre land, og alt ble revet bort straks det kom i kioskene. I LL's redaksjon var det et utrolig rot, men det hersket en sterk optimisme. Mediene kom til å bli et viktig våpen i kampen mot de konservative kommunister

Sejna-skandalen

En spesiell sak bidro til å kompromittere Novotny så sterkt at mange begynte å kreve at han også skulle gå av som president. Det var den unge og korrupte generalen Jan Sejna, som hadde jobbet i sikkerhetstjenesten og visstnok hadde vært med på komplottplaner mot Novotny. Sikkerhetspolitiet var bedre orientert enn de fleste om hvordan stemningen i landet svingte og noen av toppene der ville være på den rette siden når omslaget kom. Men general Sejna var ingen idealist. Det viste seg at han hadde svindlet til seg et stort beløp, og da prosessen mot ham skulle opp, flyktet han til Vesten sammen med sin elskerinne og en stor sum penger. Han kom seg til Italia og ble mottatt med åpne armer av den amerikanske etterretningstjenesten, CIA.

De avsløringer som CIA fant det opportunt å slippe ut, kom til å skade Novotny og hans krets enda mer. Ikke en gang hans nærmeste sikkerhetsapparat hadde vært til å stole på. Novotny hadde skadet Warszawa-pakten ved å la en mann som Sejna unnsnippe med alle hemmeligheter. Fra nå av lot ikke utviklingen seg stoppe. Sentralkomiteens møte 28.mars til 5. april 1968 ble et avgjørende vendepunkt. Men det var fortsatt den samme sentralkomit  som i tidens løp både hadde tilsatt og avsatt Novotny som partisjef, og partiapparatet var behersket av de gamle menn. Det skulle Dubcek rydde opp i i løpet av sine første 100 dager. Presset fra liberale partimedlemmer og opinionen økte.

Aksjonsprogrammet

Hovedsaken på sentralkomiteens møte var det nye Aksjonsprogrammet. Det var et dokument man aldri tidligere hadde sett maken til i noe kommunistparti. Partiet holdt så å si dommedag over seg selv. Fortidens feil ble åpent innrømmet, og det ble pekt på konkrete tiltak for å unngå at slike feil ble gjentatt. Aksjonsprogrammet tok for seg nesten alle viktige sider av tsjekkosllovakisk politikk og samfunnsliv. Selv partiet maktmonopol ble satt under debatt.

Aleksander Dubcek sørget etter hvert for å skifte ut medlemmene av partipresidiet og sekretariatet. Selv om det fortsatt var konservative folk som bet seg fast og kom til å spille en judas-rolle under invasjonen i august, så lyktes det Dubcek å få inn folk han stolte på, som Frantisek Kriegel og Jozef Smrkovsky. Dette var personer som russerne senere pekte ut som særlig ansvarlig for utviklingen og helst hadde villet sende til Sibir. Mot Kriegel ble det brukt at han var jøde. Den gamle stalinistiske antisemittisme viste igjen hestehoven.

Jan Masaryks tragedie

En sak som vakte spesiell oppsikt under den såkalte "Praha-våren" var kravene om full oppklaring av Jan Masaryks død. Det var få som trodde på den offisielle fremstilling at Jan Masaryk hadde begått selvmord ved å hoppe ut av vinduet på sitt kontor etter at kommunistene tok makten. Riktignok var det kjent at han hadde psykiske lidelser, men tsjekkere fleste trodde ikke på at det hadde vært et selvmord. De mente KGB og det kommunistkontrollerte tsjekkosllovakiske hemmelige politi var innblandet.

Det foreligger fortsatt ingen klare beviser for at det var et mord, men i dag tror nesten alle tsjekkere det. Muligens får vi aldri en full oppklaring, i hvert fall ikke i vår tid, for russerne har igjen lukket sine arkiver. President- og KGB-arkivene er stengt for vestlige forskere og vil være det i mange år fremover.

Østtyskerne førte an

Sovjetlederne inntok først en vent-og-se-holdning til utviklingen i Praha. Det var ingen tvil om at de var sterkt bekymret, men de lot de hardeste regimer i Øst-Europa stå for angrepene på Dubek og de liberale. Først rykket den østtyske pressen ut, og den var verst hele tiden frem til invasjonen i august. Da Warszawapaktens parti- og regjeringssjefer, med unntak av

Romania, møttes i Dresden, var det østtyskerne som førte an i angrepene på Praha. De tilbød østtyske soldater for å holde styr på utviklingen i Tsjekkoslovakia. Så blottet for psykologisk sans var de østtyske ledere at de kunne finne på noe sånt med tsjekkernes erfaringer med tyske soldater.

Også det polske presset var sterkt. Gomulka var ikke lenger den liberale han fremstod som i 1956. Men i Warszawa var det også mange liberale som fryktet at utviklingen i Tsjekkoslovakia kunne gi et tilbakeslag som fratok polakkene den relative frihet de hadde i forhold til resten av Øst-Europa. Det østtyske regimet stolte ikke på polakkene.

Ungarerne var også bekymret, for de ønsket å beholde den pragmatiske form for sosialisme som Kadar stod for – den såkalte "goulasj-sosialismen". Mens de ungarske stalinister forfektet tesen om at "de som ikke er med oss, er mot oss", modererte Kadar dette til at "de som ikke er mot oss, er med oss". Mye stod altså på spill.

Rumenerne holdt seg utenfor

Bare rumenerne unnlot å kritisere Praha, selv om Ceausescu diktatur var det hardeste i hele Østblokken. Ceausescu holdt en uavhengighetslinje i forhold til Moskva og fikk dermed støtte fra USA og NATO og endog fra Israel, til tross for at han brutalt slo ned på all indre opposisjon og kjørte en politikk, ikke minst på landsbygda, som gjorde rumenerne stadig fattigere. Ceausescu var absolutt imot at Warszawa-pakten skulle blande seg inn de indre anliggende til et av medlemslandene eller bestemme over deres utenrikspolitikk. Derfor lot Romania også være å bryte de diplomatiske forbindelser med Israel i 1967.

Ceausescu var en kynisk maktpolitiker som sammen med sin kone konsentrerte all makt i sine hender. Etter hvert utviklet de to en fullstendig livsfjern holdning og lot seg hylle som guder. Den neoklassiske gigantarkitekturen som erstattet det gamle borgelige Bucuresti, skulle gi assosiasjoner til Romerriket som Ceausescu betraktet seg som etterkommere av.

Ceausescus statsbesøk i Norge i 1980 var det verste Kong Olav V noen gang opplevde. Diktatoren forlangt at trikkene på Drammensveien måtte stanses for at ikke hans nattesøvn skulle ødelegges. Persondyrkelsen av Ceausescu og hans hustru var så fjern som tenkes kunne fra den nøkterne atmosfære som omga Aleksander Dubcek.

Protestskrivet "2000 ord"

Fra slutten av juni 1968 ble det tydelig at sovjetledelsen hadde slått inn på en enda hardere politikk overfor Praha. I Moskva hadde de merket seg protestskrivet "2000 ord" som var blitt offentliggjort i Literarni Listy og var undertegnet av kjente kulturpersonligheter, vitenskapsmenn og idrettsstjerner og som vanlige mennesker nå stilte seg i kø for å underskrive. Protestskrivet uttrykte bekymring for demokratiseringens fremtid og pekte på at det forsatt satt mange stalinister i viktige posisjoner. Det ble appellert til befolkningen om å være spesielt på vakt overfor slike personer og grupper. Dubcek distanserte seg fra protestskrivet, men tok ikke avstand fra forfatterne og underskriverne. I partiet og i nasjonalforsamlingen var det imidlertid mange som skrek opp om "kontrarevolusjon".

Forfatteren og initiativtageren var Ludvig Vaculik, og det var for de konservative bevis godt nok for at det var et kontrarevolusjonært produkt. Jeg møtte Vaculik flere ganger mens dette pågikk og spurte om dette ikke var en unødig utfordring og et taktisk feilgrep. Også mange liberale mente det. Vaculik avviste dette og sa at det nå mer enn noen gang var nødvendig å mobilisere hele befolkningen mot stalinistene og Moskva. Hvis ikke kunne de si farvel til "sosialisme med et menneskelig ansikt"

Konspirasjonsteorier

Samtidig som de sovjetiske og østeuropeiske aviser gikk til frontalangrep på de tsjekkoslaviske liberale, trykket de helt vanvittige artikler om imperialistisk sammensvergelse og anti-sosialistiske kupplaner. Det ble påstått at amerikanerne allerede hadde begynt å plassere våpen i Tsjekkoslovakia. Som bevis ble det manipulert med amerikanske krigsfilmer med stridsvogner fra den annen verdenskrig.

Parallelt med de åpne angrep på den tsjekkoslaviske partiledelse pågikk det sommeren 1968 en intens brevveksling. Alle de andre kommunistpartiene, med unntak av det rumenske, sendte truende brev til Praha. Tonen i det ungarske brevet var noe mildere selv om også Budapest uttrykte sin bekymring.

14.-15. juli ble Warszawapaktens parti- og regjeringsledere sammenkalt i all hast i Warszawa. Møtet avfødte et brev som nærmest i ultimatumform ba de tsjekkoslaviske ledere om å besinne seg. Brevet gjorde det klart at de betraktet utviklingen i Tsjekkoslovakia som en trussel mot

sosialismen i hele Europa. Den tsjekkosllovakiske ledelse ble nå beskyldt for ikke bare å tolerere, men direkte oppmuntre til kontrarevolusjonær virksomhet. Mer alvorlig kunne det ikke uttrykkes.

Nå var det skapt en ideologisk begrunnelse for en militær intervensjon, som Moskva og de andre hovedsteder begynte å forberede. Men blant mine venner i Praha var det en utbredt oppfatning at dette bare var nervekrig. De trodde rett og slett ikke at russerne kunne finne på noe så ekstremt som å gå til invasjon.

Militære øvelser og oppmarsj

I juni hadde sovjetiske styrker deltatt i en Warszawapakt-øvelse i Tsjekkoslovakia og noen var blitt stående der. Dette var oppsiktsvekkende når man tenkte på at kuppet i 1948 skjedde uten militær hjelp fra Moskva og at det aldri hadde vært nødvendig å stasjonere sovjetiske soldater i Tsjekkoslovakia.

Samtidig ble det gjennomført store sovjetiske militærmanøvre i det vestlige Sovjetunionen, Polen og Øst-Tykland. Det var tydelig at det pågikk en militær oppmarsj langs Tsjekkoslovakias grenser, men fortsatt betraktet mine venner i Praha dette bare som nervekrig, ikke som konkrete forberedelser til invasjon. Det økende presset fra Sovjetunionen og Warszawapakten førte imidlertid til noe som Moskva neppe hadde regnet med. Tsjekkerne og slovakene sluttet opp om Aleksander Dubcek. Jo mer han og de liberale ble angrepet, desto mer populære ble de. Jo hardere presset utenfra var, desto større ble oppslutningen hjemme.

Det var en helt annen stemning enn erfarne korrespondenter i Hotel Yaltas bar kunne fortelle meg om fra 1938 og 1948. Folk viste hvor de stod. Det var en nasjonal samling og enhet som disse presseveteraner ikke hadde sett tidligere. I Literarny Listy ble det offentliggjort en borgerappell til de tsjekkosllovakiske partiledere foran det møtet som sovjetlederne krevde med dem. Appellen hadde den talende overskriften: "Sosialisme! Alliance! Suverenitet! Frihet!" I dette lå det at de ikke ville kaste sosialismen på dyngen, ei heller bryte med Warszawapakten og Comecon. Men de stod fast på suverenitet og frihet. Disse fire honnørord skulle vise seg å være uforenlige. I hvert fall trodde ikke sovjetlederne at de lot seg forene.

Uutholdelig spenning

I borgerappellen i Literarny Listy het det: "Time for time i de kommende dager vil vi ha dere og deres gjerning i våre tanker. Utålmodig skal vi vente på nyheter fra dere. Vi tenker på dere! Tenk på oss!" Fra det øyeblikk den tsjekkosllovakiske delegasjonen søndag 28. juli 1968 dro fra Praha til Cierna nad Tisou i det østlige Slovakia og frem til alle var trygt tilbake i igjen ut på kvelden torsdag 1. august, satt hele det tsjekkosllovakiske folk som på nåler i spenning. Utålmodige, i frykt og i forhåpning, ventet de på resultatet av forhandlingene med russerne.

Disse fire lange dager har jeg skildret i "Tsjekkoslovakias skjebnetime", og i kapitlet om denne ventetiden skrev Per Egil Hegge at det var "en psykologisk thriller." Det er en helt riktig beskrivelse av hvordan jeg opplevde disse dagene sammen med mine tsjekkosllovakiske venner og kolleger. Det var et nervepress jeg aldri har opplevd før eller senere. Det var ikke den ytre dramatik, men den indre spenning som preget de fleste. Menneskene skjøttet sin daglige dont med en normalitet som gjorde krisen nesten uvirkelig. Men nervepresset var der hele tiden.

Som et Kafka-drama

Det var som om Franz Kafka hadde iscenesatt dramaet i Cierna nad Tisou. "Slottet" var et grønt russisk tog som stod i nærheten av Cierna ved elven Tisou. Ingen skulle vite noe sikkert. Man ble bare kalt til "Slottet". Hierarkiet fra Kreml var som systemvokterne i "Prosessen".

Ville Dubcek og hans venner kommet helskinnet igjennom "Prosessen"? Ville de trygt vende tilbake fra "Slottet"?

Det var like absurd som hos Kafka at det russiske togsettet hver kveld kjørte tilbake over grensen slik at sovjetlederne kunne sove på sovjetisk territorium. De stolte ikke på tsjekkerne og slovakene. Selv måltidene, i hvert fall de fleste av dem, inntok de to delegasjoner hver for seg. Her var det intet som minnet om at de egentlig skulle være "sosialistiske brødre".

"Small talk" i en krisetid

Siden det ikke kom noe konkret ut av forhandlingene mellom de sovjetiske og tsjekkosllovakiske ledere, måtte de tsjekkosllovakiske medier nøye seg med uvesentlige detaljer om det lille jernbaneknutepunktet Cierna nad Tisou, på grensen mellom Tsjekkoslovakia og sovjetisk Ukraina. Det var

et sted som ikke engang tsjekkere og slovakere flest tidligere hadde festet seg ved. Nå fikk vi alle slags arkitektoniske, historiske og etnografiske detaljer om dette lille sted, i mangel av virkelig nyheter. Alt ble "small talk". Dette var en form for rapportering som vi senere skulle få oppleve i internasjonale kriser der radio- og fjernsynssendingene skulle fylles døgnet rundt, men der det ikke alltid var så mye nytt å berette. Men det var bedre at tsjekkoslavisk fjernsyn viste opptak fra gatene og husene i Cierna nad Tisou enn at det ikke hadde noe stoff i det hele tatt. Det var ren terapi.

Humor i alvoret

Den tsjekkiske humor fornektet seg ikke engang i denne dramatiske situasjon. Jeg har liggende en tegning fra Literarny Listy. Den viser Bresnjev som en enorm, skremmende brannmann, mens lille Dubcek roper fortvilet: "Det er ingen brann her". LL hadde også en annen vittighetstegning, en stridsvogn som krabbet oppover maven på en naken tsjekkoslavisk dame. Teksten: "Det var da også en måte å vise kjærlighet på." Jeg kan ikke huske noen politisk krise der humoren har vært tatt i bruk så konsekvent som i Tsjekkoslovakia sensommeren 1968. Den påvirket ikke det store maktpolitiske spill, men hadde en terapeutisk virkning på de som stod midt oppe i begivenhetene. Og den hadde også en adresse til omverdenen. Ingen sovjetiske propagandafremstøt kunne hamle opp med denne humor.

Spenningen får sin utløsning

Etter fire lange dager i uvisshet samlet det seg torsdag kveld store menneskemasser på torvet i Gamlebyen. Det var det største folkemøte i Tsjekkoslovakia siden demokratiseringsprosessen begynte. Det var en spontan demonstrasjon, uten noen organisatorer. Verken fjernsyn, radio eller aviser hadde brakt noe om demonstrasjonen. Den bare kom i stand etter at jungeltelegrafene hadde vært i virksomhet.

Vi visste nå at Dubcek og hans kolleger var kommet tilbake til Praha med fly, men ellers var det ingen konkrete informasjon. Det brygget opp til en tillitskrise mellom den tsjekkoslaviske ledelsen og folket. I denne litt farlige situasjon sendte Dubcek sin medarbeider Smrkovsky som var en dyktig folketaler. Han klarte å berolige de opphissede menneskemasser.

Norgesvennen Jiri Hajek

Neste dag, fredag 2.august, kom de tsjekkosllovakiske kommentarer til kommunikeet fra Cierna-møtet, og de var ganske optimistiske. Utenriksminister Jiri Hajek forsikret meg i et intervju at de ikke hadde gått med på å stasjonere sovjetiske tropper i Tsjekkoslovakia, noe sovjetlederne helst ville. Det ble heller ikke opprettet nye Warszawapakt-staber eller andre militære installasjoner på tsjekkosllovakisk jord, sa han, kanskje uten å ane at det var nettopp det russerne og deres tsjekkiske medsammensvorne gjorde i hemmelighet. Hajek fastholdt at det ikke var noen hemmelige klausuler utover det som stod i kommunikeet.

Tsjekkerne og slovakene kunne puste lettet ut. Det var en uvirkelig stemning, nesten som om den uutholdelige spenningen like i forveien ikke hadde eksistert. Mine venner og kolleger var glade og optimistiske.

Jiri Hajek var en Norgesvenn som det var lett å få kontakt med. I en krisesituasjon demonstrerte han at han var både en realpolitiker og en humanist som ikke ga avkall på viktige prinsipper.

Urealistisk optimisme

Jeg ble selv preget av denne optimismen, så da jeg dro hjem til Oslo igjen, var jeg ganske overbevist om at det ikke ble noen sovjetisk invasjon. Hadde jeg ikke oppholdt meg i Praha og var blitt preget av stemningen der, hadde jeg hatt en mer realistisk oppfatning. Jeg kunne ha sagt på radio og TV at det ville bli en sovjetisk invasjon fordi Kreml ikke ville kunne leve med det som skjedde i Tsjekkoslovakia. Min lesning av sovjetisk og østeuropeisk presse ga ikke noen annen konklusjon.

Jeg hadde dessuten sommeren 1968 noen samtaler med KGB-residenten i Oslo, Leonid Lepeshkin . Han var en likefrem, enkel type som ikke pakket inn sine synspunkter i diplomatisk bomull. Han var på sin måte ærlig, men opptrådte ofte truende. Leonid Lepeshkin hadde kjempet i Den røde armé og hadde gått til fots fra Stalingrad til Berlin. Han var preget av det. Leonid Lepeshkin var den som reaktiviserte Ingeborg Galtung Haavik som spion ved å forføre henne på sofaen i hennes hjem. Så enkel var hans verden. Leonid, eller "bonden" (fra russisk muzhik) som jeg senere kalte ham i mine bøker, la ikke skjul på at det ville bli en militær intervensjon i Tsjekkoslovakia. Den såkalte "Sosialismen med et menneskelig ansikt" måtte stanses, for det var det motsatte av sosialisme. Hans fremstilling

var vulgær. Han kunne påstå det var en jødisk sammensvergelse bak Praha-våren. Kriegel var jo som nevnt jøde. Goldstücker omtalte han som en "sionist" og tysk spion.

Hadde jeg sommeren 1968 blitt værende i Oslo og ikke blitt påvirket av stemningen i Tsjekkoslovakia, ville jeg altså ha kunnet gi mine lyttere og seere en mer realistisk vurdering enn den jeg kom ut med. Det var en erkjennelse som jeg slo inn over meg i morgentimene 21.august da jeg fikk de første meldingene om den sovjetlede invasjonen. Etter dette har jeg alltid vært i tvil om hvor det er best å oppholde seg når man skal bedømme en alvorlig krise under utvikling – i stormens øye eller litt på avstand.

Militært effektivt

Invasjonen ble gjennomført med stor presisjon og effektivitet. På ett døgn var Tsjekkoslovakia okkupert. Det skjedde uten de store blodsutgytelser man kunne ha fryktet. At ikke flere menneskeliv gikk tapt, skyldtes tsjekkernes og slovakenes ufattelige selvdisciplin. De demonstrerte overfor de sovjetiske og østeuropeiske soldater at det hele måtte være en misforståelse, for det forelå ikke noen trussel mot sosialismen eller freden.

I propagandakrigen kunne tsjekkerne og slovakene ta i bruk fjernsynets og radioens hemmelige sendere som Warszawapakten hadde bygget opp med tanke på en krig med NATO. Det var en erfaring som senere ble studert med stor interesse i Brüssel og i de vestlige hovedsteder.

For Moskva var intervensjonen en militær seier, men i første omgang et politisk nederlag. Den ga også et stort prestisjetap i den vestlige verden. Men som jeg påpekte tidligere oppnådde sovjetlederne etter 1969 politisk det de ønsket. Demokratiseringsprosessen i Tsjekkoslovakia stanset helt opp, og de ansvarlige for "Praha-våren" ble fengslet eller isolert og folk flest tilpasset seg den nye virkelighet.

"Fløyelsrevolusjonen" i 1989

Dette var situasjonen helt frem til novemberdagene 1989 da fredelige demonstranter tvang den tsjekkoslovakiske parti- og regjeringsledelse til å gi etter. Ikke engang Charta 77 endret noe ved det mønster av passivitet og tilpasning som preget Tsjekkoslovakia fra 1969 til 1989. Men så skjedde det som ble kalt "Fløyelsrevolusjonen", et fredelig systemskifte, det vil si

det var ikke-voldelig fra demonstrantenes side, men sikkerhetspolitiet opptrådte med sedvanlig brutalitet.

Når høsten 1989 ble som den ble, skyldtes det ikke bare de interne forhold i Tsjekkoslovakia. Det var en utvikling som begynte med Berlinmurens åpning og opposisjonens seier i Øst-Tyskland. Det avgjørende var at det nå var en sovjetleder som ikke ville bruke sine soldater og stridsvogner til å stanse det nye som brøt frem i Sentral- og Øst-Europa.

Viktige forutsetninger

En viktig forutsetning for denne fredelige utgang var etter mitt skjønn Willy Brandts Øst-politikk og Den europeiske sikkerhetskonferansen som Washington lenge var skeptisk til, og som også norske konservative stilte seg kritiske til.

De mange tillitskapende tiltak skapte en ny situasjon som gjorde det mulig for Gorbatsjov å opptre som han gjorde. Samtidig hadde Kurv 3 i erklæringen fra Helsingfors vist seg å være et meget effektivt våpen for dissidentene i Sovjetunionen og de østeuropeiske land.

Uten dette og med en annen partisjef i Kreml kunne utviklingen høsten 1989 ha tatt en helt annen og mer dramatisk vending. En sovjetisk militær intervensjon først i DDR og senere i Tsjekkoslovakia og Ungarn kunne ha utviklet seg til en europeisk katastrofe, selv om det både i 1968 og 1989 var klart at sovjetlederne ikke tenkte på å gå vestover. De hadde ingen aktuelle planer om å underlegge seg Vest-Europa. Washington og NATO var aldri i særlig tvil om det. Derfor førte invasjonen i Tsjekkoslovakia i 1968 ikke til store militære mottiltak fra NATOs side. Det lå ikke kortene. Men for sovjetlederne og "den reelt eksisterende sosialisme", som man kalte det i DDR, var det et prestisjenederlag som skulle få konsekvenser på lengre sikt.

Senere fikk vi en polsk pave og Solidaritet i Polen. Atomulykken i Tsjernobyl var også en viktig faktor. Dette pekte frem mot en ny tid, men at det nye skulle bryte igjennom så tidlig og så effektivt som det gjorde høsten 1989, var det få eller ingen som trodde.

EU og NATO demper motsetninger

Som jeg pekte på innledningsvis er Tsjekkoslovakia nå delt i to stater, Tsjekkia og Slovakia. Delingen skjedde uten noen som helst dramatik og

uten at menneskeliv gikk tapt. Kontrasten til det som senere foregikk på Balkan kunne ikke ha vært større.

Tsjekkia og Slovakia er nå begge fullverdige medlemmer av NATO og EU. De ble i 2008 en del av Schengen-området og forbereder seg på å bli medlem av Pengeunionen. Det er interessant at Slovakia som var mer tilbakegjengende enn Tsjekkia, muligens kan innføre Euro først. Etter at Vladimir Meciar gikk av som statsminister, slapp Slovakia endelig inn i EU og NATO. Under skiftende regjeringer har slovakene hatt en imponerende økonomisk og sosial utvikling. Selv om statsminister Robert Fico av sine motstandere beskyldes for populisme, så har regjeringen klart å bevare en forståelse mellom det slovakiske flertall og det ungarske mindretall. Men forholdet er delikat og kan lett ødelegges.

Tsjekkia har vært politisk noe mer ustabil, uten at man kan tale om noen krise. Det tok for eksempel lang tid før president Vaclav Klaus' gjenvalg var sikret. Men økonomien går meget bra, uavhengig av det rot som politikerne ofte steller i stand.

Det aller viktigste er at dette strategisk viktige område i hjertet av Europa ikke lenger er årsak til kriser som kan true freden og sikkerheten i Europa. Det er noe tsjekkerne og slovakene fortjener anerkjennelse for. Både Tsjekkia og Slovakia har et rimelig godt forhold til Tyskland, selv om enkelte nasjonalistiske grupper, særlig i Tsjekkia, forsøker å skape anti-tyske stemninger. Begge land spiller en aktiv og konstruktiv rolle i det nye Europa. Ingen av dem oppleves som store "problembarn" i NATO.

Takket være medlemskapet i NATO og EU er det lagt bånd på de minoritetsproblemer som ellers kunne ha utviklet seg atskillig farligere. Riktignok spiller populistiske krefter både i Slovakia og Ungarn på minoritetsproblemene, men en konflikt som ellers kunne ha blitt alvorlig, dempes ved at begge land er medlemmer av disse to allianser. Det demper også tilsvarende motsetninger mellom Ungarn og Romania.

Dette er noe som etter min oppfatning er blitt borte i den norske debatt, nemlig at situasjonen i Sentral- og Øst-Europa ville ha vært mye mer usikker dersom ikke disse land var blitt medlemmer av NATO og EU. Både EU og NATO har virket kriseavvergende, i hvert fall innenfor det territorium som alliansene omfatter. 40 år etter invasjonen i Tsjekkoslovakia er det en konklusjon vi må kunne si oss fornøyd med.

Men som NATOs toppmøte i Bucuresti våren 2008 viste er det en viss

bekymring, også i Tsjekia og særlig i Slovakia, over at en utvidelse av alliansen til Ukraina og Georgia ville kunne provosere Russland unødvendig. Slovakia er dessuten blant de EU-land som ikke ville anerkjenne Kosovo som selvstendig stat. Men verken den slovakiske eller tsjekkiske regjering godtar at Moskva skal ha en slags vetorett mot NATO-utvidelse.

Både i Praha og Bratislava er man imidlertid innstilt på å konsolidere både NATO og EU før man tar inn altfor mange nye medlemmer. Det er en vurdering de deler med mange av de gamle medlemsland i NATO og EU. I mellomtiden er både tsjekkere og slovakere innstilt på å bidra til det freds- og demokratiseringsprosjekt som de to allianser representerer i det nye Europa. At de tidligere kommunistland nå står midt oppe i denne historiske prosess, men at Norge står utenfor for EUs vedkommende, er et tankekors i 2008. Det var det ingen som kunne forestille seg i de dramatiske augustdagene i 1968.

LITTERATUR:

- Ash, Timothy Garton: *The Uses of Adversity*. New York 1989.
Ash, Timothy Garton: *History of the Present*. London 1999.
Blekastad, Milada: *Millom Aust og vest*. Oslo 1958.
Bundt, Kate Hansen (red.): *Sentral-Europa*. Oslo 1996.
Charta 77-stiftelsen: *Tjugo år*. Stockholm 1998.
Chiro, Daniel (ed.): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. Berkeley 1989.
Davies, Norman: *Europe. A History*. London 1996.
Dubcek, Alexander: *En selvbiografi*. Oslo 1993.
Dubcek, Alexander: *Profiles of defiance*. Bratislava 1991.
Gerner, Kristian: *Centraleuropas historia*. Stockholm 1997.
Havel, Vaclav: *Fjernforhør*. Oslo 1986.
Havel, Vaclav: *Vanek-trilogien*. Oslo 1990.
Havel, Vaclav: *Forsøk på å leve i sannhet*. Oslo 1990.
Havel, Vaclav: *Summer Meditations*. New York 1992.
Havel, Vaclav: *Prosim Strucne*. Praha 2006.
Havel, Vaclav: *Fassen Sie sich kurz*. Hamburg 2007.
Hajek, Jiri: *Praha ti år etter*. Oslo 1978.
Hasek, Jaroslav: *Den tapre soldat Svej. I-II-III*. Oslo 1968.
Hejzlar, Zdenek: *Praha i skyggen av Moskva*. Oslo 1978.
Hobsbawn, Eric: *The Age of Extremes*. New York 1994.
Hrabal, Bohumil: *Total fears*. Praha 1998.
Hronsky, Marian: *The Struggle for Slovakia and the treaty of Trianon*. Bratislava 2001.
Janouch, Frantisek: *Nej, Jag klagar inte*. Stockholm 1981.
Johansen, Jahn Otto: *Øst-Europa i forvandling*. Oslo og Stockholm 1963.

- Johansen, Jahn Otto: Tsjekkoslovakias skjebnetime. Oslo, København og Stockholm 1968.
- Johansen, Jahn Otto: Min jiddische mamma. Oslo og København 1980.
- Johansen, Jahn Otto: Skumring i øst. Oslo 1991.
- Johansen, Jahn Otto. I grenseland. Oslo 1999.
- Johansen, Jahn Otto: Hjem til Europa? Sentral- og Øst-Europa i EU og NATO. Oslo 2004.
- Johansen, Jahn Otto: Praha, 3 utgaver. Oslo 1998.
- Johansen, Jahn Otto: Stredna Eurôpa: nádej alebo problém pre Eurôpu?, i "Patriotizmus a sovinizmus", Bratislava 2007.
- Judt, Tony: Postwar. A History of Europe Since 1945. New York 2005.
- Kregci, Oskar: Geopolitics of the Central European Region. Bratislava 2005.
- Laquer, Walter: Europe in Our Time. New York 1992.
- Liehm, Antonin: Gespräch an der Moldau. München 1968.
- Little, Robert (ed.): The Czech Black Book. London 1969
- Mlynar, Zdenek: Nighthfrost in Prague. New York 1980.
- Mommsen, Margareta: Nationalismus in Osteuropa. München 1992.
- Pelikan, Jiri: En vår uten ende. Oslo 1975.
- Rosenberg, Tina: The Haunted Land:
Facing Europe's Ghosts after Communism. New York 1995.
- Rytter, Olav: Det tsjekkoslovakiske drama. Oslo 1968.
- Schöpllin, George: Politics in Eastern Europe 1945-1992. Oxford 1993.
- Seim, Jardar: Øst-Europas historie. Oslo 1994.
- Seim, Jardar: Øst-Europa etter Murens fall. Oslo 1999.
- Shawcross, William: Dubcek. Oslo 1970.
- Sik, Ota: Plan and Market under Socialism.. Praha 1967.
- Sik, Ota: The Communist Power System. New York 1981.
- Steinfeld, Hans Wilhelm: Tøvær i øst. Oslo 1986.
- Udgaard, Nils Morten: Europas stille revolusjon. Øst-Europa etter Murens Fall. Oslo 2004
- Weisskopf, Kurt: The Agony of Czechoslovakia 38/68. London 1968.

Tidligere publikasjoner i denne serien:

- 3-08 **Dr. Anneli Ute Gabanyi**
The Republic of Moldova and NATO – an Ambiguous Relationship
- Dr. Eugene Kogan**
Israel-NATO: Where to?
- Dr. Vitaliy Begma and Igor Taburets**
Ukraine-NATO military cooperation
- 2-08 **UK Chief of Defence Staff, Air Chief Marshal Sir Jock Stirrup**
Hearts, minds and guns: the Role of the Armed forces in the 21st Century
- 1-08 **Kadett Tomas Bakke**
Krav til fremtidens forsvar sett fra unge offiserers ståsted
- 7-07 **Liana Jervalidze**
Threats to the Progress of Democracy and Long Term Stability in Georgia
- 6-07 **Sigrid Redse Johansen**
Militærmaktens særtrekk i moderne konflikter
- 5-07 **Rolf Magnus Holden**
EU-staters varierende bidragsvilje til militær intervensjon
- Asle Toje**
Norge i et Sikkerhetspolitisk Dilemma
- 4-07 **Lars van Dassen and Morten Bremer Mærli**
Defence as the Best Offence?
Missile Defences and Nuclear Non-Proliferation
- 3-07 **Jahn Otto Johansen**
Putins russland - Partner eller utfordrer?
- 2-07 **Jakub M. Godzimirski**
Energy and Identity – Readings of Shtokman and NEGP
- 1-07 **Christopher Coker, LSE**
NATO and the Dialogue of Civilisations
- Ivar Engan**
NATO planlegger å være relevant – også i fremtiden
- 7-06 **Jahn Otto Johansen**
Putins Russland og utenverdenen

- 6-06 **Jahn Otto Johansen**
Ungarn 1956 – Et 50-årsminne
- 5-06 **Ambassadør Kai Eide**
NATO Foran toppmøtet i Riga
- 4-06 **Ole Gunnar Austvik**
Oil and gas in the high north - A perspective from Norway
- Keith Smith**
Russian energy policy and its challenge to western policy makers
- 3-06 **Minister of Foreign Affairs Jonas Gahr Støre**
Old Recipes in a New World? The Challenges of
Multilateralism in the 21st century
- Sir Frank Berman**
The role of international law for the maintenance of
peace and security
- 2-06 **Jan Erik Grindheim**
EUs sikkerhetspolitiske rolle i internasjonal politikk
- 1-06 **Kristian Åtland**
Fra "Kursk" til "Priz": Ubåtredning som internasjonalt
samarbeidsområde

Om forfatteren

Jahn Otto Johansen (født 3.mai 1934 i Porsgrunn) er utenrikskommentator og forfatter. Johansen tok artium i 1953 og studerte deretter ved Universitetet i Oslo. Han gjennomførte Forsvarets russiskkurs, og var siden Rockefeller-fellow (1961-62) i studier av sovjetiske og østeuropeiske forhold i Warszawa, Moskva og USA.

Johansens journalistkarriere startet med jobb som frilansjournalist i Porsgrunns Dagblad i 1949. Han innledet en lang karriere som utenrikskorrespondent i 1956, den gang for Morgenposten. Han var NRKs Moskvakorrespondent fra 1975 til 1977, og returnerte i 1977 til Norge for å overta stillingen som sjefsredaktør i Dagbladet, en stilling han hadde frem til 1984. Han var NRKs Washingtonkorrespondent (1985-1990), og var deretter utenriksjef i NRKs nyhetsavdeling fra 1966-1975 og fra 1990, frem til han overtok som Berlinkorrespondent fra 1995 til 2000.

Han har skrevet et sekstitalls bøker om Midtøsten, jødisk kultur, antisemittisme, USA, Kina, Finland, Sovjetunionen/Rusland, Sentral- og Øst-Europa, om norske og internasjonale kunstnere, sjømatkultur og debattbøker om mediene. Johansen har forelest ved en rekke universiteter i Skandinavia og USA.

Jahn Otto Johansen ble utnevnt til Fritt Ord professor ved Institutt for medier og kommunikasjon ved Universitetet i Oslo i 2003.

